

Михайло Мовчан

МОВЧАН Михайло Миколайович — кандидат філософських наук, доцент, докторант кафедри філософії Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ). Сфера наукових інтересів — філософська антропологія, екзистенціальна філософія і психологія, історія філософії, соціальна філософія.

СТРАХИ В СОЦІАЛЬНОМУ СЕРЕДОВИЩІ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Стаття присвячена аналізу страху як важливого феномена в культурі Київської Русі. Показано певні види страхів у житті різних верств населення руської держави.

Ключові слова: *страх перед силами природи, страх нечистої сили, страх перед ритуальною нечистотою, страх втратити владу, страх Божий.*

Кілька років тому у передачі на одному з українських телеканалів ішлося про жінку, яка нічого не боялася (її «запускали» у клітку з левом, поміщали в «товариство» отруйних павуків-скорпіонів, змій тощо). Експерти зробили висновок: бувають безстрашні люди. Відтак виникає чимало питань: чи справді вони не бояться? може, з цими людьми щось трапилось? чи здорові вони? Відомо ж бо, що страх — це передусім антропологічний феномен, який утім, наявний і в тваринному середовищі. Повертаючись до передачі, зауважимо: а що, якби ті отруйні павуки, змії, леви покусали чи розірвали на шмаття безстрашну жінку? Щасливі ті випадки, де все закінчується благополучно. Усе живе боїться. Страх потрібен людині, щоб захищати її від руйнації, знищення, смерті. Він може бути небезпечним для індивіда тоді, коли переходить межу, коли він надмірний, глибокий і тривалий. У таких випадках людина може використовувати багато дієвих засобів і механізмів для боротьби із страхом.

Ми пропонуємо таке *визначення страху*: це стан, який виражає невпевненість у пошуках надійності, що зумовлений дійсною чи уявною загрозою біологічному або соціальному існуванню і

благополуччю людини, забезпечуючи при цьому, на певний час, самозбереження індивіда. Виділяють страхи природні (біологічні), соціальні й екзистенціальні (але є й інші класифікації). На думку відомого екзистенційного психолога, психотерапевта і філософа Р.Мея, «страх існує незалежно від культури і рівня розвитку народу чи його окремих представників: єдине, що змінюється — це об'єкти страху, бо як тільки ми думаємо, що перемогли чи подолали страх, з'являється інший вид страху, а також інші засоби і заходи, спрямовані на його подолання» [1, с. 225].

Слід зауважити, що страхи були *актуальними* в усі часи й епохи, вони мали і донині зберігають свою специфіку, яка залежить від економічних, політичних, духовно-культурних факторів тощо. Зокрема, у цій статті ми торкнемося екзистенціалу страху в соціальному середовищі Київської Русі.

Зазначимо, що проблемам філософської культури доби Києворуської держави присвятили свої праці українські і російські вчені С.Бондар, О.Вдовина, Т.Голіченко, В.Горський, М.Громов, Ю.Завгородній, О.Замалєєв, В.Зоц, О.Киричок, Н.Козлов, В.Кушаков, В.Личковах, В.Мільков, Л.Наточій, І.Пістрій, Г.Федотов, Т.Целік, Т.Чайка та ін. Означена нами тема страху є надзвичайно складною, тому розвідок, пов'язаних з нею, дуже мало. Відтак *метою* нашого дослідження є феномен страху в давній українській історії і культурі періоду Київської Русі.

Як і чого боялися русичі? Із численної кількості страхів людини Княжої доби виділимо такі: страх перед силами природи, боязнь смерті, страх нечистої сили (демонологія дохристиянської Русі), страх перед ритуальною нечистотою, страх за душу, страх Божий, страх втратити владу.

Відомо, що спочатку Русь-Україна була язичницькою, а потім, за князювання Володимира, у 988 р. (14 серпня) вона прийняла християнство (хоча народ, на відміну від керівної верхівки, не поспішав розлучатися з укоріненими язичницькими звичками [2, с. 40]) і ввійшла в лоно висококультурних країн (за християнськими мірками), з якими рахувався освічений світ і передусім Візантія, від якої в новонавернену державу і прийшло православ'я. У «Повісті минулих літ» розповідається про історію прийняття християнства на Русі (на нашу думку, автор «Повісті» Нестор-літописець надмірно уславлює Володимира-хрестителя, але, напевно, на це у нього були свої причини). Спочатку князеві

були запропоновані магометанська (іслам), католицька, іудейська віри, але присланий візантійцями філософ виголосив руському правителеві палку, тривалу і переконливу промову на користь православ'я (даний фрагмент з «Повісті временних літ» умовно називають «Промовою філософа»), яка справила визначальний вплив на можновладного слухача. «Промова філософа» являє собою «характерний для середньовічної учительної літератури твір — «сократичний діалог», бесіду між правителем-язичником, який шукає для себе і для свого народу істинну віру, і проповідником-християнином, що переконливо доказує користь і правоту проповідуваної ним ідеології» [2, с. 47]. Учені справедливо зазначають, що у згадуваному вище літописі є немало літературних епізодів, але ця розповідь усе ж ще розглядається як «основне джерело наших знань про події хрещення Русі» [3, с. 250].

Деякі науковці стверджують, що язичництво пригнічувало людську душу, виховувало *страх перед силами природи* (які в руському політеїзмі вважались божественними). Християнство ж, навпаки, звільнило людину від цього страху. Відомий російський філолог, мистецтвознавець Д.Лихачов писав: «Страх перед стихійними силами природи, типовий для язичництва, в основному, пройшов. З'явилося усвідомлення того, що природа дружня людині, що вона служить їй» [4]. У русичів-язичників життя залежало від волі багатьох богів. *Смерть* не була предметом їхньої уваги і бажань: наші предки боялися її. Тут слід згадати ставлення живих до небіжчиків: 1) померлих природною смертю («чистих» покійників) та 2) померлих неприродною смертю («нечистих» покійників). Перших називали «батьками» і шанували, других — мертвяками, яких боялись. Шанування «батьків» — це справжній сімейний культ предків. Забобонна ж боязнь «нечистих» покійників, на думку В.Полікарпова, «була породжена або страхом перед цими людьми при їх житті (чаклуни), або незвичністю причини їх смерті» [5, с. 138]. Нерідко політеїстичні уявлення (язичництво) називають енергією життєлюбства, сонця та оптимізму. А от християнство, як вважає російський релігійний філософ-екзистенціаліст М.Бердяєв, «зачарувало світ «красою» смерті» [6, с. 3]. Життя у християн — лише дрібний епізод у нескінченному плині часу. Цікаву думку про фанатизм перших християн висловив давньогрецький письменник, сатирик, вільнодумець періоду занепаду античного світу Лукіан: «Ці нещасні упевнили себе, що вони зробляться безсмертними і будуть

жити вічно; внаслідок цього християни зневажають смерть, а багато хто навіть шукає її» [6, с. 3]. Інший критик раннього християнства, враховуючи його аскетизм і пуризм, виносив нищівний вирок: «Ви, отже, відмовляєтесь від наших богів і водночас боїтеся їх... Нещасні, ви й тут не живете, і там не воскреснете» [6, с.3].

Для викорінення язичництва в Київській Русі використовували не лише так званий урядовий терор, а й метод церковної ідеологічної дискредитації. Процес підриву руського політеїзму розпочала правляча верхівка на чолі з князем.

Відомо, що на християнство в Києво-руській державі чекала досить розвинена *язичницька демонологія*, в яку воно (християнство) внесло нові назви: чорт став уособленням злої надприродної сили, синонімом християнського диявола, сатани, а слово «біс» використовувалося для називання злого духу.

Саме слово бог є споконвічно слов'янським, спільним для всіх слов'янських мов. «Основне значення цього слова, як засвідчують дані лінгвістики, — щастя, удача» [5, с. 140]. Дещо пізніше християнство змінило сам погляд на демонологію: надприродну силу воно остаточно обернуло на *силу злу, нечисту*. Ця сила могла спричиняти великий дискомфорт у житті людей, тому її *боялися* і ставилися належним чином. «Християнство принесло багато нових способів боротьби з цими малими божками, що стали зватися головно бісами... Уся сила зла не може зносити Хреста чи Хресного Знамення, — він охорона від бісів. Воду можна пити тільки перехрестившись або перехрестивши її, тоді вона буде поживною, а зла сила (біс) не вскочить ротом у людину. Кладучи спати, вночі, треба помолившись, перехрестити всі вікна, двері й усі подушки, — нечиста сила напевне не влізе» [7, с. 123].

У культурі Давньої Русі привертає до себе увагу *страх перед ритуальною нечистотою*, яка розглядається майже виключно у фізичному і фізіологічному сенсі. Джерело нечистоти — людське тіло з усіма його органічними функціями, нечистотами є всі виділення тіла, за винятком хіба що сліз. Їжа і статева життя — головні супутники ритуального гріха. Акценти робляться на тому чи іншому різновиді їжі, а не її кількості, а, це означає, що первинне аскетичне значення посту витісняється обрядовими табу. Особливою проблемою совісті (іноді трагічною на Русі) було питання про спільну трапезу з язичниками, євреями і навіть із західними християнами. Так починається певний процес, кульмінація якого припадає на Московський період, — аж до

повного розриву особистого спілкування з іноземцями. У Київській Русі не було ні політичних, ні психологічних причин для такої національної замкнутості, країна була далека і від релігійного фанатизму. Але «дискримінація за трапезою вже існувала, і націоналістична ізоляція поступово розвивалася саме звідси. Її джерелом була не богословська догматична антипатія, а, швидше, фізіологічна, сублімована у сферу обряду і сакральних заборон» [8, с. 132].

Навіть чесне подружнє життя, освячене церквою, було приводом для постійних ритуальних страхів. Церковна совість роздвоювалася між біблійним визнанням святості шлюбу і недовірою до кожного акту сексуального життя, навіть шлюбного, як джерела гріха. Одначе слово «нечистота» у даному разі пасує більше, ніж «гріх». Форми шлюбної поведінки регламентувалися канонами і регулювалися так само жорстко, як і їжа. «Коїтус заборонявся не тільки й не стільки в дні посту, скільки у святкові дні. Звідси й виходить, що вихідний мотив — не аскетичне утримання, а ритуальна чистота, вважалося, що дитина, яку зачали в заборонені дні — п'ятницю, суботу, неділю, стане злодієм, розбійником чи блудником. У Давній Русі освічений архієрей міг вважати це забобонним перебільшенням» [8, с. 132].

Надалі подібні приписи стали загальним повір'ям руського народу. Священнику заборонялося служити обідню вранці після коїтусу (пом'якшена паралель до римського целібату). Хоча домонгольська церква (на відміну від московської) підкреслювала святість шлюбу, двозначне ставлення до статі було надзвичайно глибоко вкорінене у християнському минулому. Один бік цього ставлення, негативний, здобув розвитку в Україні. З руських канонічних документів можна зробити висновок, що переконання у неповноцінності жінки поступово розвивалося на Русі більше з ідеї ритуальної нечистоти, ніж з уявлення про її моральну нестійкість [8, с.133].

У зв'язку з означеною нами тематикою згадаємо суто руський феномен непротівлення злу насиллям (він виник саме в православному християнстві Київської Русі. Порівняння з життями західних середньовічних святих переконує: акт непротівлення — руська риса, справжнє релігійне відкриття нововернених православних християн. Образ лагідного Спасителя, що страждає, увійшов у серця наших предків як свята святих), де також важливе значення має почуття страху. Тут відразу формуються дві грандіозні постаті непротівленців — князі Борис і Гліб (які стануть першими святими землі руської, їх канонізує православна церква [9]). «Цих

двох синів, наймолодших, Володимир і вирізняв, і любив. Вони народилися від останньої дружини Володимира (Анни — прим. М.М.), дочки константинопольського базилевса» [10, с. 3]. Старший із братів, Борис, дізнався про підлий намір Святополка і готувався до смерті. Думаючи про те, що скоро йому доведеться померти, князь переживав почуття страху. Але відомо, що князь був глибоко віруючою людиною. Страх віруючої людини відрізняється від страху невіруючої людини — це *страх за душу*. Страх Бориса, як це видно із «Життя Бориса і Гліба», змінюється божественними втіхами: «Хто загубить душу свою заради мене і мого вчення, той знайде і збереже її в житті вічному» [9]. Князь звертався до Бога з проханням: «Не відкидай, Господи, милостивий, мене, я уповаю на тебе, але спаси душу мою» [11, с.1]. А молодший брат Бориса, Гліб, навіть не підозрював навіщо Святополк викликав його до Києва (знаючи вже про смерть батька і загибель брата). Він хотів якнайшвидше зустрітися з Борисом хоч на небесах, якщо вже немає такої можливості на землі. Гліб не вірив у розправу над ним. Безпосередньо перед самою смертю молодий князь бачив свою долю, але дозволив себе вбити; як дитина, в останній момент свого життя він попросив убивць про пощаду: «Не чіпайте мене, не чіпайте мене!» [11, с.1].

Страх втратити владу був вельми поширеним у князівському середовищі. Тут важливо згадати відчайдушні спроби врятувати цілісність Київської Русі Володимиром Мономахом. Не тільки сила традицій стала причиною загибелі держави. «Страх втратити владу примушував князів скрупульозно турбуватися про пряме продовження династичного князювання. В хроніці польський історик XV ст. Ян Длугош прямо говорить про династичну спадковість, яка загубила Русь» [10, с.3]. Зауважимо, що яскравим утіленням християнського виховного ідеалу серед князів був саме Володимир Мономах, який поєднував у собі високі моральні чесноти і політичну культуру. Він об'єднував у своїй особі «глибоку віру й надію на Боже провидіння, мужність лева і християнську лагідність, політичну і життєву мудрість, високу для того часу освіченість з смиренням, глибокий патріотизм, надзвичайну хоробрість у боротьбі з ворогами і доброзичливе ставлення до чужинців, що не шкодили Україні, величність князя і відсутність всякої пихи, велику гостинність і християнське милосердя до бідних, старших, хворих і сиріт. Своєю мужністю і високим духовним аристократизмом Володимир Мономах нагадує Святослава Завойовника» [12].

Славетний можновладець усвідомлював, що велике значення в державі мають відігравати освіта і навчання: «Що знаєте корисного, не забувайте, а чого не знаєте, тому навчайтесь — як батько мій, хоч і залишався дома у своїй країні, вивчив п'ять [іноземних] мов». Володимир сам був добре освіченою людиною і захоплювався читанням. Як і в багатьох його сучасників, улюбленими релігійними книгами в нього були Псалтир і Старий Завіт [12].

У «Повчанні князя Володимира Мономаха дітям», яке є своєрідним кодексом, зведенням правил морального виховання руського Середньовіччя, виокремлено «два стовпи християнства — *страх Божий* і любов до ближнього, головним проявом якої є співчуття» [12]. У своєму творі автор закликав: «Передусім для Бога й душі своєї страх Божий майте» [13, с.51]. Але страх Божий, про який мислили письменники княжих часів, — це не рабський страх, а благоговіння перед всемогутністю і Величчю Божою. Він поєднується з надією на милосердя Господа й вірою в Його Провидіння. Письменники Київської Русі часто підкреслювали, що будь-яке нещастя залежить від самої людини, що це кара за наші гріхи і, коли ми каємось, ця кара минає.

«Біблійна енциклопедія» (1990) констатує, що «страх Божий є Християнською чеснотою, — таке благоговіння перед безмежною святістю Божою і таке побоювання образити Господа порушенням Його святої волі, що мимоволі розвиває в Християнині особливу пильність, смирення і безустанну молитву. Християнин, наповнений страхом Божим, завжди благоговіє перед Богом, тобто вважає гнів Отця Небесного великим для себе нещастям, а тому старається, щоб не розгнівати Його» [14, с.678].

Відомо, що в культурі Київської Русі страх Божий був безпосереднім атрибутом у вихованні підростаючого покоління. Головним суб'єктом виховання і навчання була сім'я. «Батьки повинні були виховувати дітей у суворості і «страху Божому». Діти з ранніх років брали участь в церковних обрядах. Педагогічні зусилля спрямовувалися на моральне і духовне вдосконалення людини» [15, с.37]. Виховання здійснювалося з раннього дитинства відповідно до традицій, що склалися в кожному стані.

Страх Божий створює комплекс релігійно-екзистенціальних перешкод, що екзистенціально-привентивно утримують людину від гріха і зла. Християнський подвижник, чернець і богослов Максим Сповідник указав на амбівалентність страху Божого: один складник

страху («один страх» — нечистий) народжується покаранням, від нього породжуються почергово — стриманість, терпіння, надія на Бога, безпристрасність, із якої випливає любов. Інший складник («інший страх» — чистий) пов'язаний із самою любов'ю, яка створює в душі благоговіння (для припинення можливої зневаги до Бога) [16, с.14]. Таким чином, у православному християнстві ще з часів Середньовіччя «страх Божий — це поєднання, боротьба двох страхів (або двох різновидів страху) за умови перемоги творчого (якщо можна так висловитись) страху. Страх Божий — це передусім страх, перетворений любов'ю до Бога («досконалою любов'ю»), тобто благоговіння» [17, с. 233-234].

Юрій і Юлія Мізун (на відміну від багатьох дослідників християнської культури Княжої доби) вважають, що «страх Божий є реакційною ідеєю» [18, с. 15], яка прийшла на Русь із Східної Римської імперії (тобто з Візантії), але «основна ідеологія перших християнських громад у Києві відповідала ідеям Кирила і Мефодія, тобто була близька до вчення Ісуса Христа. Тут не було місця страху Божому, не було поневолення ближнього, не було надзвичайно принизливого становища жінки в суспільстві» [18, с.15]. Дещо пізніше змінився вектор руського православ'я «від учення Христа, демократії (що відповідала слов'янській традиції) і шанобливого ставлення до сім'ї та жінки до вчення про страх Божий, що замінив любов на страх, допомогу ближнім на їх поневолення, милосердя на фізичне знищення. Цей «момент» заміни одного на інше завершився в XIII-XIV століттях. У цей час на Русі повною мірою установилася візантійська інтерпретація християнства, помножена на руське беззаконня» [18, с. 15].

Церква і князі діяли за допомогою меча і слова. Слово мало «опорочити язичницьку віру і мораль (брехня використовувалася досить широко) і возвеличували нову мораль, в основі якої був страх, який називали страхом Божим» [18, с. 15].

Досить суттєву роль у культурі Давньої Русі відігравав Києво-Печерський монастир, заснований у XI сторіччі Антонієм Печерським. При ігумені Феодосіїві цей монастир перетворився, на думку Юрія і Юлії Мізун, «в оплот найреакційнішої гілки візантійського християнства» [18, с. 15]. Починаючи з Феодосія Печерського, візантійські ідеологи християнства, що влаштувалися в Печерському монастирі, порятунок людини бачили у випробуванні страхом Господнім. Цим страхом випробовували руську людину

впродовж багатьох століть. «Робити це візантійським ідеологам було нескладно, оскільки з часом вони отримали необмежену владу над людьми. Батьки церкви вважали, що свою кару і страх Божий Господь посилає на людей для того, щоб очистити і позбавити їх від скверни та гріхів. Але самі вони не бажали опинитися серед цих людей. Батьки церкви робили все для того, щоб забезпечити собі розкішне існування, не зупиняючись перед закріпаченням інших християн. Цим іншим було корисно страждати, оскільки це очищало їх від скверни і позбавляло від гріхів. Самі ж служителі церкви не бажали очищатися і позбавлятися від гріхів. Знущатися над своїм тілом потрібно було під дією страху Божого в його візантійському тлумаченні. Кожного ченця до будь-яких дій повинен був спонукати страх, страх Божий. Феодосій так наставляв келаря монастиря (того, хто відповідає за збереження і заготівлю продуктів — *прим. М.М.*): «Май перед очима своїми страх Божий: намагайся непорочно здійснити доручену тобі справу, щоб удостоїтися вінця у Христа» [18, с.15].

Багато науковців вважають, що в культурі Русі страх Божий приходить на зміну страху смерті, який був надзвичайно сильним у дохристиянський період існування Києво-руської держави. Взагалі страх смерті, на думку християн, виникає в душі людини у результаті гріхопадіння Адама і відтворюється в гріховному земному житті, повергаючи людину у рабство дияволу, що має «державу смерті» (До Євр. 2: 14, 15). Страх Божий приходить як запорука порятунку, як засіб подолання багатьох страхів і передусім — страху смерті. («Коли я в страху, на Тебе я уповаю» — (Пс. 55:4). У Новому Завіті страх Божий здобуває нові імпульси і нові смислові обертони, адже Ісус Христос, здійснивши перше воскресіння, торжествує над смертю, і кінець кінцем повністю знищить, переможе смерть як «останнього ворога» (I Кор. 15:26; Одк. 20:14).

Чимало дослідників зазначають, що в центрі грецької, слов'янської і руської християнської літератури, якою користувалися миряни були *ідеї фобосу й агапе* (страху і любові). Страх і любов в їх єдності регулювали релігійне життя середнього християнина на Русі, але в різний час і в різних пропорціях, *рівновага* страху і любові характерна для давньоруського християнства аж до московського періоду. Тут доречно згадати збірку рішень собору 1551 року московської держави, що складається із 100 глав — «Стоглав» (назва затвердилася з кінця XVI століття. Рішення збірки стосується як релігійно-церковних, так і державно-економічних питань), де яскраво

простежується трансформація поняття «страх Божий» порівняно з культурою Київської Русі. Тут надається певна перевага страху *перед любов'ю*, але любові залишається достатньо місця.

З падінням Києва, від монголо-татарських завойовників у 1240 р. пішла в небуття і сама Київська Русь (хоч її трагедія закорінена ще в князівських чварах і міжусобицях). Монголо-татари принесли русичам багато нещасть, спричинили нові страхи. Ці азійські варвари завдали нищівного удару писемності, грамотності, архітектурі, живопису, літописанню й особливо духовно-психологічній сфері суспільства. Русь переживала велетенський страх, що призвело «до падіння устоїв, розхитування морально-етичних засад» [19].

Підсумовуючи вищесказане, зробимо наступні *висновки*:

1) екзистенціаль страху відіграв у культурі Київської Русі вагомий роль. Він властивий різним етапам розвитку Києво-руської держави і всім прошаркам суспільства (від еліти до пересічних людей);

2) у дохристиянський період Русі значне місце в соціальному середовищі належало страху перед силами природи, боязні смерті а також страху нечистої сили, іманентному для своєї рідної язичницької демонології східних слов'ян;

3) у часи християнської культури в Києво-руській державі з'явилася ідея страху Божого. Є дослідники, які по різному розуміють поняття любові і страху Божого та взаємозв'язок між ними. Вони не сприймають «реакційного», на їхню думку, візантійського варіанту християнства з його домінуючою ідеєю страху Божого, який аж ніяк не є любов'ю. Прикметно, що страх Божий досить ефективно використовували на Русі у вихованні і навчанні підростаючого покоління відповідно до традицій, що склалися в тому чи іншому стані людей. Дана ідеологія могла допомагати духовному і моральному вдосконаленню індивіда;

4) особливим страхом у різних прошарків віруючого населення Київської Русі був страх за душу. Яскравий приклад цього показали руські непротивленці злу насиллям князі Борис і Гліб;

5) досить відчутним у русичів є страх перед ритуальною чистотою, яка розуміється виключно у фізіологічному і фізичному сенсі. Людське тіло, з усіма його органічними функціями — джерело нечистоти. Їжа (акценти робляться на її різновиді) і статеве життя постійно супроводжують ритуальний гріх, якого слід боятися;

6) у князівському середовищі Київської Русі вельми поширеним явищем був страх втратити владу, особливо в часи великої роздробленості держави на удільні князівства (тут часто егоїстичні тенденції людей, передусім можновладців, брали гору над суспільними, державними інтересами). Поставали питання династичної спадковості, йшла постійна боротьба за владу; надалі чвари, міжусобиці та сила (і слабкість) традицій призведуть існування Русі до свого логічного завершення — загибелі.

Література

1. *Мэй Р.* Проблема тревоги / Р.Мэй; [пер. с англ.]. — М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. — 432 с.
2. *Громов М.Н.* Русская философская мысль X — XVII веков: Учеб. пособ. / М.Н. Громов, Н.С.Козлов. — М.: Изд-во МГУ, 1990. — 288 с.
3. Как была крещена Русь. — М.: Политиздат, 1988. — 383 с.
4. *Лихачов Д.С.* Єдина мати / Д.С. Лихачов // Пам'ятки України. — 1985. — №3.
5. *Поликарпов В.С.* История религий. Лекции и хрестоматия / В.С.Поликарпов. — М.: «Гардарика», «Экспертное бюро», 1997. — 312 с.
6. Давньоукраїнська культура [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://refs.uaclub.net.ua/4/21021308/1/index.html>
7. *Лларіон, митрополит.* Дохристиянські вірування українського народу: Історично-релігійна монографія / Митрополит Іларіон. — К.: «Обереги», 1991. — 424 с.
8. *Fedotov G.P.* The Russian religious mind: Kievan Christianity: The tenth to the thirteenth centuries / G.P. Fedotov. — Cambridge (Mass): Harvard Univ. press, 1996. — Vol 1. — 431 p.
9. Сказание о Борисе и Глебе // Библиотека литературы Древней Руси / Под ред. Д. С. Лихачева, Л. А. Дмитриева, А. А. Алексеева, Н. В. Поньрко. — СПб.: Наука, 1999. — Т. 3: XI–XII века. — 413 с.
10. *Яковенко Б.* У чому причина занепаду та загибелі Київської Русі? / Б.Яковенко // День. — № 41. — 2 березня 2001р.
11. Литература Киевской Руси «Житие Бориса и Глеба» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.lincey.net/lit/begin/ghitie>
12. *Стеценко В.* Вплив християнства на формування політичної культури українського етносу / В.Стеценко [Електронний ресурс]. — Режим доступу:<http://www.lnu.edu.ua/faculty/Phil/Visnyk/Visnyk4/Kulturologiija/Stecenko.htm>
13. *Миропольський С.* Нариси по історії церковно приходських шкіл / С. Миропольський. — СПб, 1894. — 294 с.

14. Иллюстрированная полная библейская энциклопедия. — Л.: Изд-во Свято-Троице-Сергиевой Лавры, Московская патриархия, КФ «Человек», 1990. — 902 с.
15. Капранова В.А. История педагогики: учебное пособие для педагогических вузов / В.А. Капранова. — М.: Новое знание, 2007. — 240 с.
16. Добролюбие. Избранное для мирян. — Издание Сретенского монастыря, 1998. — 448 с.
17. Гагарин А.С. Экзистенциалы человеческого бытия: одиночество, смерть, страх (от античности до Нового времени). Историко-философский аспект: дис. ... док. филол. наук: 09.00.03 / А. Гагарин. — Екатеринбург, 2002. — 355 с.
18. Мизун Ю.Г. Ханы и князья. Золотая Орда и русские княжества / Ю. Г. Мизун, Ю. В. Мизун. — М.: Вече, 2005. — 336 с.
19. Татаро-монгольское нашествие. Борьба русского народа против Ордынского ига [Электронный ресурс]. — Режим доступа: — <http://history812.narod.ru/vopros7.html>

Мовчан М.

СТРАХИ В СОЦИАЛЬНОЙ СРЕДЕ КИЕВСКОЙ РУСИ

Статья посвящена анализу страха как важного феномена в культуре Киевской Руси. Показаны определенные виды страхов в жизни разных слоев населения русского государства

Ключевые слова: *страх перед силами природы, страх нечистой силы, страх перед ритуальной нечистотой, страх потерять власть, страх Божий.*

Movchan M.

FEARS ARE IN THE SOCIAL ENVIRONMENT OF KYIV RUS

The article is sanctified to the analysis of fear as important phenomenon in the culture of Kyiv Rus. The certain types of fears are shown in life of different layers of population of the Russian state

Key words: *fear before forces of nature, fear of impure force, fear before a ritual impurity, fear to lose power, fear Divine.*

Надійшла до редакції 10.02.2012 р.